

११.१ वित्तीय बाजार – अर्थ**११.२ वित्तीय बाजाराची कार्ये****११.३ वित्तीय बाजाराचे प्रकार****११.३.१ नाणे बाजार**

- अर्थ
- वैशिष्ट्ये
- महत्त्वाचे भागीदार
- साधने

११.३.२ भांडवल बाजार

- अर्थ
- वैशिष्ट्ये
- साधने
- प्रकार

११.४ फरक

१. नाणे बाजार आणि भांडवल बाजार
२. प्राथमिक बाजार आणि दुय्यम बाजार

प्रस्तावना

व्यक्ती, संस्था, सरकार इत्यादींकडे अतिरिक्त निधी असल्यास आणि त्यांना तो गुंतवण्याची इच्छा असते त्यांनाच आपण गुंतवणूकदार असे म्हणतो. त्याचप्रमाणे या निधीची आवश्यकता असणारे व्यावसायिक संस्था व सरकार असे कर्जदार असतात. गुंतवणूकदार अशा कर्जदारांना वित्तीय बाजारामार्फत निधीचा पुरवठा करतात.

११.१ वित्तीय बाजार – अर्थ

वित्तीय बाजार हा असा बाजार आहे की जेथे वित्तीय मालमत्तेची म्हणजेच वित्तीय साधनांची देवाणघेवाण किंवा खरेदी-विक्री केली जाते. वित्तीय बाजार बचतीला गुंतवणुकीत रूपांतरित करून बचतीची गतिशीलता वाढवतो. अशा प्रकारे गुंतवणूकदार व कर्जदार यांच्यातील मध्यस्थ म्हणून वित्तीय बाजार कार्य करते.

वित्तीय साधने म्हणजे दोन पक्षांमधील कायदेशीर करार असणारे मूल्यात्मक दस्तावेज असतात. ही साधने एका पक्षासाठी वित्तीय मालमत्ता तर दुसऱ्या पक्षासाठी वित्तीय जबाबदारी/देयता निर्माण करतात. उदा. भाग, बंधपत्रे, डेरिव्हेटीव्हज् (अनुकर्षित), व्यापारी पतपत्र इ. वित्तीय साधने आहेत.

डेरिव्हेटीव्हज् : डेरिव्हेटीव्हज् हे एक असे वित्तीय साधन आहे की ते त्यात दर्शविलेल्या मालमत्तेचे म्हणजेच भाग, भागसाठा, चलन इत्यादींचे मूल्य दर्शवते.

वित्तीय बाजार गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करून तो निधी विविध व्यवसाय संघटनांपर्यंत प्रवाहित करतात. दीर्घकालीन वित्त पुरवठ्यासाठी भांडवल बाजार तर अल्पकालीन वित्त पुरवठ्यासाठी नाणे बाजार कार्य करते.

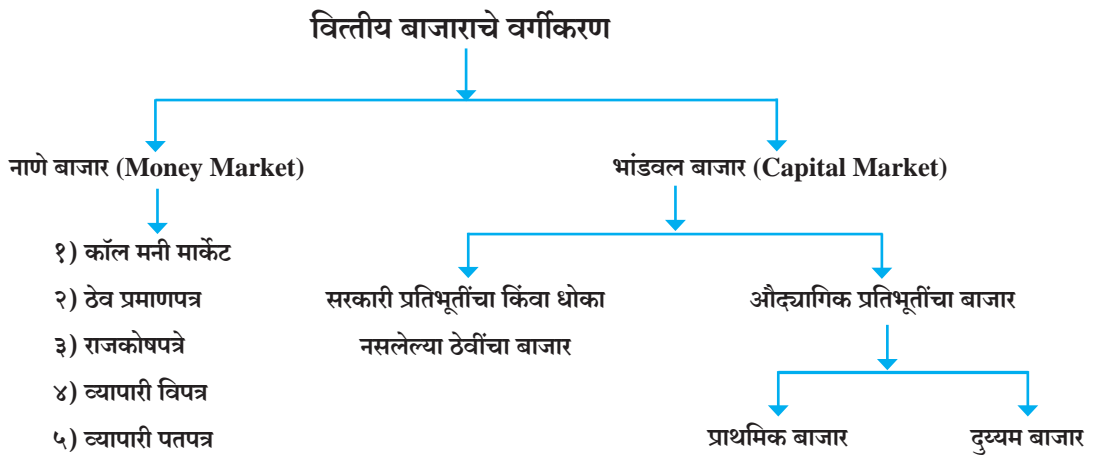
११.२ वित्तीय बाजाराची कार्ये

१) संसाधनांचे हस्तांतरण : वित्तीय बाजारामुळे सावकारांकडून अंतिम वापरकर्त्यांपर्यंत आर्थिक संसाधनांचे हस्तांतरण सुलभतेने होते.

- २) **उत्पादनक्षम वापर :** वित्तीय बाजारामुळे गुंतवणूकदारांकडील अतिरिक्त अनुत्पादक निधी उत्पादन कार्याकडे वळवण्यास मदत होते.
- ३) **उत्पन्नात वाढ :** वित्तीय बाजारात गुंतवणूक केलेल्या गुंतवणूकदारांना त्यांनी केलेल्या गुंतवणुकीवर व्याज किंवा लाभांश दिला जातो. ज्यामुळे गुंतवणूकदारांच्या वैयक्तिक तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.
- ४) **भांडवल उभारणी :** वित्तीय बाजारामुळे गुंतवणूकदारांकडील अतिरिक्त निधी वाणिज्य व औद्योगिक संघटनांकडे वळविला जातो. त्यामुळे भांडवल निर्मितीस चालना मिळते.
- ५) **किंमत निर्धारण :** वित्तीय बाजारातील वित्तीय साधनांच्या किमती या मागणी आणि पुरवठ्याच्या नियमानुसार निर्धारित होत असतात. निधीचा पुरवठा करणारे गुंतवणूकदार आणि निधीचा वापर करणारे उद्योजक यांच्यातील समन्वय आणि बाजारातील इतर घटक किंमत निर्धारणास मदत करतात.
- ६) **विक्री यंत्रणा :** आर्थिक बाजारपेठ गुंतवणूकदारासाठी आर्थिक मालमत्ता विक्रीसाठी एक यंत्रणा प्रदान करते. अशा मालमत्तेला एक बाजारपेठ व तरलता उपलब्ध करून देते.
- ७) **निधीस गतिशीलता :** गुंतवणूकदारानी बचत केलेली रक्कम उद्योग व्यवसायामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक असते. वित्तीय बाजारामुळे गुंतवणूकदारांना त्यांच्या निवडीनुसार आणि जोखीम मूल्यांकनानुसार बचतीची गुंतवणूक करता येते यामुळे निधीचा योग्य उपयोग होऊन अर्थव्यवस्था तेजीत येते.
- ८) **तरलता :** वित्तीय बाजारामध्ये प्रतिभूतीच्या तरलतेची व्यवस्था असते. म्हणजेच गुंतवणूकदार वित्तीय साधनांची कमी वेळेत विक्री करून त्याचे रूपांतर पैशामध्ये करू शकतो. दीर्घकालीन मुदतीसाठी गुंतवणूक न करू इच्छिणाऱ्या गुंतवणूकदारांसाठी हा महत्त्वाचा घटक आहे.
- ९) **सुलभ प्रवेश :** गुंतवणूकदार आणि उद्योग दोघांनाही एकमेकांची गरज असते. वित्तीय बाजारपेठ एक व्यासपीठ प्रदान करते. जिथे खरेदीदार किंवा विक्रेता दोघेही एकमेकांना सहज शोधू शकतात.
- १०) **औद्योगिक विकास :** बचतीचे भांडवलात रूपांतर करण्यासाठी वित्तीय बाजारपेठ मदत करते. गुंतवणूकदारांच्या निधीचा उपयोग व्यावसायिक विकासासाठी उत्पादनक्षम पद्धतीने केला जातो ज्यायोगे आर्थिक विकास होऊ शकतो.

११.३ वित्तीय बाजाराचे प्रकार

वित्तीय बाजाराचे मुख्यतः नाणे बाजार आणि भांडवल बाजार यामध्ये वर्गीकरण केले जाते.

११.३.१ नाणे बाजार :

- **अर्थ :** नाणे बाजार हा अल्प मुदतीसाठी निधी देणे आणि कर्ज घेण्यासाठीची बाजारपेठ आहे. येथे व्यापार केलेल्या आर्थिक साधनांचा कालावधी एक दिवसापासून जास्तीत जास्त एक वर्षाचा असतो. तसेच या साधनांचे रूपांतर कालावधी आणि मूल्याचे नुकसान न करता सहज रोख स्वरूपाने केले जाऊ शकते. कंपनी, बँका, वित्तीय संस्था, सरकारी संस्था

इत्यादींच्या अल्प मुदतीच्या व अत्यंत अल्प मुदतीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत करणाऱ्या वित्तीय व्यवस्थेचा नाणे बाजार हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पैशास नजीकचा पर्याय ठरू शकेल अशा वित्तीय मालमत्तांची ही बाजारपेठ आहे. राजकोषपत्रे, व्यापारी पतपत्र इ. साधनांच्या आधारे नाणे बाजारात व्यापार केले जातात.

• **नाणे बाजाराची वैशिष्ट्ये :**

- १) नाणे बाजारात कर्ज दिलेली किंवा घेतलेली रक्कम ही अल्प मुदतीची असते. नाणे बाजारातील साधनांचा कालावधी जास्तीत जास्त एक वर्ष इतका असतो.
- २) नाणे बाजारात घडणाऱ्या व्यवहारांची संख्या जास्त असल्याने हा अल्पमुदतीच्या कर्जाऊ निधीचा घाऊक बाजार म्हणून ओळखला जातो.
- ३) नाणे बाजारातील व्यवहार हे बऱ्याचदा दूरध्वनीच्या सहाय्याने होत असतात व नंतर त्याचे लेखी पुष्टीकरण ई-मेल द्वारे केले जाते.
- ४) बँका, म्युच्युअल फंड, वित्तीय संस्था, मध्यवर्ती बँक इ. नाणे बाजारातील सहभागी घटक आहेत.
- ५) नाणे बाजारात सहभागी गुंतवणूकदार व कर्जदार यांच्यात व्यवहारिक संबंध असतात.
- ६) नाणे बाजारात व्यवहार करण्यासाठी कोणतेही निश्चित स्थान नाही.
- ७) नाणे बाजारातील साधनांचे कमीत कमी खर्चात व कमी कालावधीत सहजतेने पैशात रूपांतरण करता येते. या साधनांवर मिळणारा परतावादेखील कमी असतो.
- ८) नाणे बाजारातील पाच प्रमुख प्रकार
 - अ) कॉल मनी बाजार
 - ब) ठेव प्रमाणपत्राचा बाजार
 - क) राजकोषपत्राचा बाजार
 - ड) व्यापारी विपत्राचा बाजार
 - इ) व्यापारी पतपत्राचा बाजार

• **नाणे बाजारामधील महत्त्वाचे भागीदार :**

- १) **भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) :** नाणे बाजारातील हा प्रमुख भागीदार आहे. रिझर्व्ह बँक नाणे बाजारामार्फत पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवते व वित्त धोरण राबवते. रिझर्व्ह बँक सरकारच्या वतीने प्रतिभूतीचे वाटप करते व विमेकरी म्हणूनही काम करते. रिझर्व्ह बँक बाजारातील मध्यस्थ व नियंत्रक म्हणून काम करते.
- २) **केंद्र व राज्य सरकार :** केंद्र सरकार नाणे बाजारामध्ये राजकोषीय पत्राद्वारे कर्जे घेतात. मध्यवर्ती बँक राजकोषीय पत्राची विक्री करते. राजकोषीय पत्रे हा शून्य जोखीम दस्तावेज आहे. या जोखीमविरहित पद्धतीमुळे बँक, व्यवसाय संस्था इ. राजकोषीय पत्राची खरेदी करतात आणि सरकारला अल्प कालावधीत कर्जे किंवा निधी पुरवतात. राज्य सरकार निधी उभारणीसाठी बाँडची विक्री करते. त्यास राज्य विकास कर्ज असे म्हटले जाते.
- ३) **सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम :** खेळते भांडवल उभारण्यासाठी सर्व सूचिबद्ध सरकारी कंपनी व्यापारी पतपत्राची विक्री करतात आणि नाणे बाजारामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या निधी उभारतात.
- ४) **शेड्यूल्ड व्यापारी बँका :** शेड्यूल्ड व्यापारी बँका या नाणे बाजारामध्ये मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेणाऱ्या व देणाऱ्या असतात. कॉल मनी मार्केट, शॉर्ट नोटीस मार्केट, रेपो आणि रिव्हर्स रेपो मार्केटमध्ये कर्ज देतात व घेतात.
- ५) **विमा कंपनी :** सर्वसाधारण आणि जीवन विमा कंपनी दोन्हीही नाणे बाजारामध्ये निधीचा पुरवठा करतात. या कंपन्या भांडवल बाजारातील साधनांमध्ये अधिक गुंतवणूक करतात. नाणे बाजारातील विमा कंपन्यांची भूमिका मर्यादित असते.

६) **परस्पर निधी (म्युच्युअल फंड) :** म्युच्युअल फंड लोकांच्या गुंतवणुकीच्या विविध उद्दिष्टांसाठी विविध योजना देतात. म्युच्युअल फंड योजना या तरल योजना आहेत. या योजनांचे उद्दिष्ट नाणेबाजारातील साधनांमध्ये गुंतवणूक हे आहे.

अधिक माहिती :

म्युच्युअल फंड हे एक प्रकारचे साधन आहे जे गुंतवणूकदारांकडून निधी गोळा करते आणि प्रतिभूतीमध्ये जसे भाग, बाँड, नाणे बाजाराची साधने आणि इतर संपत्तीमध्ये गुंतवणूक करते.

- ७) **बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था (Non Banking Finance Companies - NBFCs) :** बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था त्यांच्याकडील निधी सरकारी प्रतिभूती, बाँडस इ. मध्ये गुंतवतात. (बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था उदा. युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया)
- ८) **व्यवसाय संस्था :** व्यापारी पतपत्र हे अल्प मुदतीची वचन चिठ्ठी आहे. त्याद्वारे व्यवसाय संस्था कर्ज घेतात. जेव्हा बँक ठेव प्रमाणपत्र विक्रीस काढते तेव्हा व्यवसाय संस्था त्या खरेदी करून बँकेस कर्ज पुरवठा करतात.
- ९) **प्राथमिक विक्रेते :** सरकारी प्रतिभूतीमधील व्यवहार वाढविण्यात यांची प्रमुख भूमिका असते. ते सरकारी प्रतिभूती खरेदी करतात तसेच त्यासाठी भाग विक्री हमीदार म्हणून काम करतात.
- **नाणे बाजारातील साधने (Instruments of Money Market) :** नाणे बाजारामध्ये फक्त अशाच वित्तीय साधनांचा वापर केला जातो जे पैशासाठी तत्काळ पर्याय असतात. यांपैकी काही साधने खाली स्पष्ट केली आहेत :
- १) **कॉल मनी आणि नोटीस मनी (Call Money and Notice Money) :** भारतामध्ये नाणे बाजाराचे कॉल मनी आणि नोटीस मनी हे महत्वाचे घटक आहेत. कॉल मनी मध्ये अती अल्प मुदतीची कर्जे दिली जातात. उदा. १ दिवसासाठी. नोटीस मनी मध्ये कर्जे दिली व घेतली जातात. ज्याची मुदत २ दिवस ते १४ दिवस असते. पैसे देणाऱ्याकडून नोटीस मिळाल्याप्रमाणे कर्जाची परतफेड विशिष्ट मुदतीत करावी लागते. जेव्हा एखाद्या बँकेस तात्पुरता पैशाचा तुटवडा जाणवतो तेव्हा जादा निधी असणारी दुसरी बँक तो पैसा पुरवते म्हणून कॉल आणि नोटीस मनी बाजाराला दोन बँकेतील कॉल मनी बाजार म्हणतात.
- २) **राजकोषपत्रे (Treasury Bills) :** राजकोषपत्रे म्हणजे भारतीय मध्यवर्ती बँकेने केंद्र सरकारच्या वतीने जारी केलेली अल्प मुदतीची प्रतिभूती जी सरकारच्या अल्प मुदतीच्या निधीची गरज भागविण्यासाठी वितरित केली जातात. राजकोषपत्रांना ९१ दिवस, १८२ दिवस आणि ३६४ दिवस याची मर्यादा असते. ही पत्रे बँक, व्यक्ती, कंपनी, संस्था इत्यादींना विक्री केली जाते. ही पत्रे मुक्त हस्तांतरणक्षम असतात. राजकोषपत्राची किमान किंमत रु. २५,००० किंवा रु. २५,००० च्या पटीत असू शकते. याची विक्री सूट देऊन केली जाते. मात्र परतफेड दर्शनी किमतीला केली जाते. यास शून्य व्याज बंधपत्र असेही म्हणतात.
- ३) **व्यापारी विपत्र किंवा हुंडी (Trade Bill / Commercial Bills) :** व्यापारी विपत्राला व्यापारी हुंडी असे म्हणतात. ही हुंडी विक्रेता खरेदीदारावर तयार करतो. याद्वारे खरेदीदारावर मालाच्या किमती एवढी विपत्र किंवा हुंडी बनवून उधारीवर वस्तूची विक्री केली जाते. यासाठी अल्प मुदत असते. सामान्यतः ९० दिवस आणि सहजपणे हस्तांतरित केले जाऊ शकते. जेव्हा विक्रेत्याला पैशाची गरज असेल त्यावेळी बँकेत जाऊन व्यापारी विपत्र वटवू शकतो. जेव्हा व्यापारी विपत्र व्यापारी बँकेद्वारे स्वीकारले जाते तेव्हा व्यापारी विपत्र हे व्यवसायिक विपत्र म्हणून ओळखले जाते. विपत्राची मुदत पूर्ण होईपर्यंत बँक कितीही वेळा विपत्र परत कसर देऊन वटवू शकतात.
- ४) **व्यापारी पतपत्र (Commercial Papers) :** ही असुरक्षित असणारी वचनचिठ्ठी आहे. ज्याची उच्च मानांकित मोठ्या कंपन्या विक्री करतात. अखिल भारतीय वित्तीय संस्था जसे की, सिडबी (SIDBI), एक्झिम बँक (Exim Bank) इ. आणि प्राथमिक विक्रेते जे ठरावीक कालावधीच्या जसे की, ७ दिवसांपासून ते जास्तीत जास्त १ वर्षांपर्यंतच्या व्यापारी पतपत्र विक्री करतात. व्यापारी पतपत्राची खरेदी किंमत किमान रु. ५ लाख आणि रु. ५ लाखाच्या पटीत

असते. हे दर्शनी किमतीवर सूट देऊन विकले जाते आणि सर्वसाधारण बँक ठेवीपेक्षा जास्त परतावा देते व जास्त तरलता असते. व्यक्ती, बँका, म्युच्युअल फंड कंपनी इ. व्यापारी पतपत्रात गुंतवणूक करतात.

५) **ठेव प्रमाणपत्र (Certificate of Deposits) :** व्यावसायिक बँक आणि वित्तीय संस्था ठेव प्रमाणपत्राची विक्री करतात. या असुरक्षित वचनचिठ्ठी आहेत. बँकेमध्ये ठरावीक मुदतीसाठी विशिष्ट व्याजदरांवर ठेव ठेवल्यानंतर मिळणारी ही पावती असते. किमान रु. १ लाख किंवा रु. १ लाखाच्या पटीतील रकमेसाठी याचे वाटप केले जाते. हे दर्शनी मूल्याला सूट देऊन विक्री केली जाते. त्याची मुदत ७ दिवसापासून १ वर्षांपर्यंत असते. जर वित्तीय संस्थेने ठेव प्रमाणपत्र विक्री केले असेल तर त्याची मुदत ३ वर्षे असू शकते. ठेव प्रमाणपत्र व्यक्ती, कंपनी इ. खरेदी करतात.

६) **सरकारी प्रतिभूती (Government Securities) :** सरकारी आणि निमसरकारी संस्था विक्री योग्य कर्ज प्रतिभूती विक्रीस काढतात जे सरकारवर मागणी आणि दाव्याचे दर्शक असतात. त्यांना सरकारी प्रतिभूती म्हणतात. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था उदा. महानगरपालिका इ. हे या प्रतिभूती विक्रीस काढतात. या प्रतिभूती सुरक्षित प्रतिभूती म्हणून ओळखल्या जातात कारण त्यांची परतफेड करण्याची सरकारद्वारे हमी दिली जाते.

७) **रिझर्व्ह बँकेच्या पुनखरेदी कराराचा दर :** रेपो (Repo) किंवा पुनखरेदी करार हे असे करार ज्यामध्ये विक्रेता त्याच्या विक्री केलेल्या प्रतिभूती भविष्यात जास्त किमतीस पुनखरेदी करण्याचा करार करतो. भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि व्यावसायिक बँकेमध्ये असे करार होतात. रेपो दर हा असा दर आहे ज्या दराने व्यापारी बँका रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेतात आणि रिझर्व्ह रेपो दर हा असा दर आहे ज्या दराने आरबीआय व्यापारी बँकेकडून कर्ज घेते. अर्थव्यवस्थेतील निधीच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँक कराराचा उपयोग करते. हे करार सर्व नाणे बाजारातील गुंतवणुकीतील सर्वात तरल असतात. याची मुदत २४ तासांपासून ते काही महिन्यांपर्यंत आहे.

८) **नाणे बाजार म्युच्युअल फंड (Money Market Mutual Funds) :** असा म्युच्युअल फंड जो नाणे बाजार दस्तावेजामध्ये उदा. कॉल मनी, रेपो, राजकोषपत्रे, ठेव प्रमाणपत्रे इ. गुंतवणूक करतो त्यास नाणे बाजार म्युच्युअल फंड (MMMFs) म्हणतात. अशा प्रकारच्या म्युच्युअल फंडाची ज्या कर्जसाधनांमध्ये गुंतवणूक केली जाते ज्याची मुदत १ वर्षापेक्षा कमी असते आणि कमी जोखीम असते. व्यक्ती, व्यवसाय संस्था ह्या नाणे बाजार म्युच्युअल फंड मध्ये गुंतवणूक करू शकतात.

कृती :

राजकोषपत्रे आणि व्यापारी विपत्र याबाबत अधिक माहिती मिळवा.

११.३.२ भांडवल बाजार (Capital Market) :

- **अर्थ :** ज्या ठिकाणी व्यावसायिक संस्थांना आवश्यक असणाऱ्या दीर्घ मुदतीचे भांडवल घेतले किंवा दिले जाते त्या बाजाराला भांडवल बाजार असे म्हणतात. भांडवल बाजाराच्या वित्तीय मालमत्तेला दीर्घ व अनिश्चित मुदत असते. देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा भांडवल बाजार एक महत्त्वाचा घटक आहे जो संसाधने गतिशील करण्यास मदत करतो.

‘सेबी’ नुसार भांडवल बाजार हा दीर्घ मुदतीची कर्ज आणि समहक्क भागासाठीचा बाजार आहे. या बाजारामधील भांडवल निधीत कर्ज आणि समहक्क भाग यांच्या खरेदी-विक्रीचा समावेश होतो. यामध्ये खाजगीरित्या कर्जरोखे व समहक्क भाग विक्री आणि संघटित बाजार या भाग बाजाराचाही समावेश होतो.

भांडवल बाजाराचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे गुंतवणूकदार आणि कंपन्यांचे व्यवहार सुलभ करणे.

- **भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये :** भांडवल बाजाराची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

१) **गुंतवणुकदार आणि कर्जदार यांच्यातील दुवा :** भांडवल बाजार गुंतवणुकदारांना निधीच्या कर्जदाराशी जोडते. हे बचतदारांकडील निधी उद्योजकांकडे वळवते.

२) **मध्यम आणि दीर्घ मुदतीची गुंतवणूक :** भांडवल बाजार एक बाजार आहे जेथे मध्यम आणि दीर्घ मुदतीच्या वित्तीय साधनाचा व्यापार केला जातो. या बाजारामध्ये व्यवसाय संस्था, औद्योगिक संस्था, वित्तीय संस्था देशांतर्गत आणि विदेशी दोन्ही बाजारांमधून दीर्घ मुदतीच्या निधी उभारतात.

- ३) **मध्यस्थाची उपस्थिती :** मध्यस्थ जसे दलाल, भाग विक्री हमीदार, मर्चेंट बँकर्स, कलेक्शन बँकर्स इ. च्या मदतीने भांडवल बाजार कार्यरत असते. हे मध्यस्थ भांडवल बाजाराचे महत्त्वाचे घटक आहेत.
- ४) **भांडवल निर्मितीला प्रोत्साहन देणे :** भांडवल बाजार गुंतवणूकदारांना आणि कर्जदारांना दीर्घकालीन निधीच्या व्यापारासाठी व्यासपीठ प्रदान करते. यामधून निधी गोळा होतो त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत भांडवल तयार होते.

भांडवलाची निर्मिती ही अर्थव्यवस्थेच्या भांडवलाच्या सध्याच्या साठ्यात निव्वळ भर असते.

- ५) **सरकारी नियम आणि धोरणे याद्वारे नियमन केले जाते :** भांडवल बाजार मुक्तपणे चालतात. तथापि नियम आणि धोरणे याचे सरकारी नियमांद्वारे नियमन केले जाते. उदा. 'सेबी' भांडवल बाजाराची नियामक आहे.
- ६) **विक्रीयोग्य आणि विक्रीयोग्य नसलेल्या प्रतिभूतीचा व्यापार :** भांडवल बाजारामध्ये दोन्ही विक्रीयोग्य आणि विक्रीयोग्य नसलेल्या प्रतिभूतींचे व्यवहार होतात. विक्रीयोग्य प्रतिभूती हस्तांतरित केल्या जाऊ शकतात. उदा. भाग, कर्जरोखे इ. आणि विक्रीयोग्य नसलेल्या प्रतिभूती हस्तांतरित केल्या जाऊ शकत नाहीत. उदा. मुदत ठेव, कर्ज आणि आगाऊ रक्कम.
- ७) **विविध गुंतवणूकदार :** भांडवल बाजारामध्ये विविध प्रकारचे गुंतवणूकदार असतात. यामध्ये दोन्ही व्यक्ती जसे - सामान्य जनता आणि संस्थात्मक गुंतवणूकदार जसे - म्युच्युअल फंड, विमा कंपनी, वित्तीय संस्था इ. सहभागी असतात
- ८) **जोखीम :** या साधनामध्ये गुंतवणूक दीर्घ कालावधीची असल्याने जोखीम खूप जास्त असते. तथापि गुंतवणुकीवरील परतावा खूप जास्त असतो.
- **भांडवल बाजारातील साधने (Instruments in capital market) :**
- १) समहक्क भाग
 - २) अग्रहक्क भाग
 - ३) कर्जरोखे
 - ४) बंधपत्र
 - ५) सरकारी प्रतिभूती
 - ६) सार्वजनिक ठेवी
- **भांडवल बाजाराचे प्रकार :** भांडवल बाजार प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे वर्गीकृत केला जातो.
- १) **सरकारी प्रतिभूती बाजार किंवा धोका नसलेल्या ठेवीचा बाजार :** या बाजारामध्ये सरकारी आणि निमसरकारी प्रतिभूतीचा व्यापार केला जातो.
- २) **औद्योगिक प्रतिभूती बाजार :** या बाजारामध्ये नवीन किंवा विद्यमान व्यवसाय संस्थांच्या औद्योगिक प्रतिभूती जसे की भाग आणि कर्जरोखे यांचा व्यापार केला जातो. या बाजाराची विभागणी पुढीलप्रमाणे :
- अ) प्राथमिक बाजार : येथे कंपनी प्रथमच नवीन भाग, कर्जरोखे इ. ची गुंतवणूकदारांना विक्री करते.
 - ब) दुय्यम बाजार : येथे विद्यमान भाग, कर्जरोखे इ. चा भाग बाजारामार्फत व्यापार केला जातो.
- अ) प्राथमिक बाजार :**
- प्राथमिक बाजारात कंपनी भाग, कर्जरोखे इ. प्रतिभूतींची प्रथमच विक्री करून नवीन भांडवल उभारणी करत असते. हा पूर्णतः नवीन प्रतिभूतींचा बाजार आहे, ज्या ठिकाणी प्रतिभूतींची विक्री प्रथमच गुंतवणूकदारांना केली जाते आणि म्हणूनच याला नवीन प्रतिभूतींचा बाजार असेही म्हटले जाते.
- कंपन्या, सरकार, संस्था इत्यादींना भांडवल उभारणी करून देणे हे प्राथमिक बाजाराचे प्रमुख कार्य आहे. या ठिकाणी गुंतवणूकदार यांच्याकडील अतिरिक्त निधी फायदेशीर कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करतात आणि कंपन्या सुलभतेने भांडवल उभारणी करत असतात. भांडवल उभारणीच्या पद्धतीनुसार प्राथमिक बाजाराचे समहक्क किंवा

मालकीचा बाजार व कर्जाऊ बाजार असे प्रकार पडतात. समहक्क बाजारात समहक्क भाग, अग्रहक्क भाग इ. विक्रीस काढले जातात तर कर्जाऊ बाजारात कर्जरोखे, बंधपत्रे, मुदत ठेवी इ. ची विक्री केली जाते.

• **प्राथमिक बाजारातील भांडवल उभारणीच्या पद्धती :**

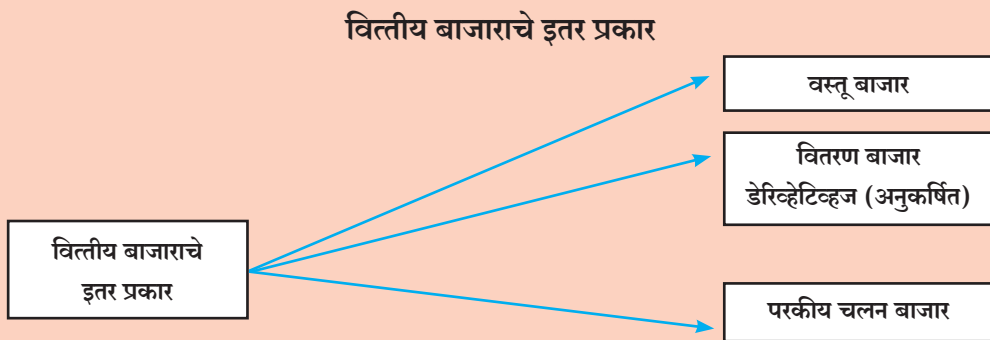
- १) **प्रारंभिक/प्राथमिक भाग विक्री (IPO) :** प्रारंभिक भाग विक्री म्हणजे कंपनीने विक्रीस काढलेले भाग थेट सर्वसामान्य लोकांमध्ये प्रथमतः विक्रीस काढणे होय. गुंतवणूकदार थेट कंपनीकडून भागांची खरेदी करू शकतो.
- २) **फॉलोऑन/पुढील सार्वजनिक विक्री (FPO) :** भागांची प्रारंभिक सार्वजनिक विक्री झाल्यावर कंपनी पुन्हा एकदा नवीन भाग विक्रीस काढते तेव्हा त्यास 'पुढील सार्वजनिक विक्री' असे म्हणतात.
- ३) **हक्कभाग विक्री :** कंपनी विस्तार करते वेळी किंवा निधी गोळा करत असताना विद्यमान भागधारकांना नवे भाग खरेदी करून गुंतवणूक करण्याची प्रथमतः संधी देते. तेव्हा त्यास 'हक्कभाग विक्री' असे म्हणतात. यामध्ये नवीन भाग विक्रीस काढल्यानंतर सर्वसामान्य जनतेच्या आधी कंपनीच्या विद्यमान समहक्क भागधारकांना नवीन विक्रीस काढलेल्या भागांच्या खरेदीचा 'हक्क' दिला जातो.
- ४) **खाजगीरित्या विक्री :** खाजगीरित्या विक्री म्हणजे संचालक मंडळाने निश्चित केलेल्या २०० पेक्षा कमी निवडक व्यक्ती, वित्तीय संस्था, बँका, विमा कंपन्या यांना गुंतवणुकीची दिलेली संधी होय. या पद्धतीमुळे कमी कालावधीत व खर्चात अधिक कार्यक्षमतेने निधी उभारण्यास मदत होते.

ब) दुय्यम बाजार :

दुय्यम बाजाराला प्रामुख्याने 'भाग बाजार' देखील ओळखले जाते. या बाजारात अगोदरच वितरित केलेल्या प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार गुंतवणूकदारांमार्फत होत असतात. प्रारंभिक भाग विक्री नंतर जेव्हा भागांची भाग बाजारात नोंदणी केली जाते तेव्हा हे भाग गुंतवणूकदारांकडून विकले व खरेदी केले जातात.

प्राथमिक बाजार व दुय्यम बाजार यातील मुख्य फरक म्हणजे प्राथमिक बाजारात नवीन प्रतिभूतीची विक्री केली जाते तर दुय्यम बाजारात अगोदरच अस्तित्वात असलेल्या प्रतिभूतीची पुनर्विक्री केली जाते. दुय्यम बाजारात नवीन प्रतिभूतीची विक्री केली जात नाही.

अधिक माहिती :

- अ) **वस्तू बाजार :** असा बाजार ज्यामध्ये वस्तू उत्पादक, व्यापारी, निर्यातदार आणि ग्राहक यांच्यात विकल्या जातात.
- ब) **वितरण बाजार (डेरिव्हेटिव्हज बाजार) :** या बाजारपेठेत डेरिव्हेटिव्हजचा व्यापार होतो. डेरिव्हेटिव्हज हे भविष्यातील करार, पुढील करार, पर्याय, अदलाबदल इ. मध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकतात.
- क) **परकीय चलन बाजार :** (फॉरेन एक्सेंज मार्केट) या बाजारात परकीय चलनांचा व्यापार होतो. परकीय चलने देशी चलनाने विकत घेतली जातात आणि परदेशी चलने देशांतर्गत चलनांसाठी विकली जातात.

११.४ फरक

१) नाणे बाजार व भांडवल बाजार

मुद्दे	नाणे बाजार	भांडवल बाजार
१) अर्थ	वित्तीय बाजाराचा असा घटक ज्यामध्ये अल्प मुदतीच्या कर्जाची देव-घेव केली जाते.	वित्तीय बाजाराचा असा घटक ज्यामध्ये दीर्घ मुदतीच्या निधीच्या देवघेवीचा व्यवहार केला जातो.
२) कालावधी	या बाजारातून अल्पमुदतीच्या निधीची उभारणी केली जाते. हा कालावधी एक वर्ष किंवा त्यापेक्षाही कमी असतो.	या बाजारातून दीर्घ मुदतीच्या निधीची उभारणी केली जाते. हा कालावधी एक वर्षाहून जास्त असतो.
३) साधने	ठेव प्रमाणपत्र, पुनखरेदी करार, व्यापारी पतपत्र, राजकोषपत्रे इत्यादी नाणे बाजारातील वित्तीय साधने आहेत.	भाग, भागसाठा, कर्जरोखे, बंधपत्रे व सरकारी प्रतिभूती ही भांडवल बाजारातील वित्तीय साधने आहेत.
४) कर्जाचा उद्देश	अल्प मुदतीच्या गुंतवणुकीसाठी किंवा खेळत्या भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी अल्पकालीन निधीची गरज पूर्ण करण्यासाठी निधी घेतला जातो.	व्यवसाय वाढीसाठी, स्थिरस्थावर करण्यासाठी, मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी दीर्घकालीन निधीची आवश्यकता असते.
५) सहभागी संस्था	मध्यवर्ती बँक, व्यावसायिक बँका, बिगर-बँक वित्तीय संस्था, विपत्र दलाल इ.	भाग बाजार, व्यावसायिक बँका, बिगर-बँक वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ इ.
६) जोखीम	नाणे बाजाराचा कालावधी खूपच कमी असल्याने जोखीम कमी असते.	भांडवल बाजाराचा कालावधी जास्त असल्याने नाणे बाजाराच्या तुलनेत जोखीम जास्त असते.
७) गुंतवणुकीवरील परतावा	नाणे बाजारातील गुंतवणूक अधिक तरल व सुरक्षित असल्याने मिळणारा परतावा हा कमी असतो.	भांडवल बाजारातील गुंतवणूक अधिक जोखमीची असल्याने मिळणारा परतावा जास्त असतो.
८) अर्थव्यवस्थेतील भूमिका	नाणे बाजारामुळे अर्थव्यवस्थेतील निधीची तरलता वाढण्यास मदत होते.	भांडवल बाजार अर्थव्यवस्थेतील बचतीचा कार्यक्षम वापर करण्यास मदत करतो.

२) प्राथमिक बाजार व दुय्यम बाजार

मुद्दे	प्राथमिक बाजार	दुय्यम बाजार
१) अर्थ	कंपनीच्या नवीन प्रतिभूतीची विक्री प्राथमिक बाजारात केली जाते.	अस्तित्वात असलेल्या प्रतिभूतीच्या पुनर्विक्रीचा व्यवहार दुय्यम बाजारात केला जातो.
२) गुंतवणुकीची पद्धत	प्रतिभूतीची थेट कंपनीकडून खरेदी केल्याने ही थेट गुंतवणुकीची पद्धत म्हणून ओळखली जाते.	प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार गुंतवणूकदारांमध्ये आपापसांत होत असल्याने ही अप्रत्यक्ष गुंतवणुकीची पद्धत म्हणून ओळखली जाते.
३) कृतिशील घटक	कंपनी आणि गुंतवणूकदार हे या बाजारात व्यवहार करणारे कृतिशील घटक असतात.	फक्त गुंतवणूकदार हेच या बाजारातील कृतिशील घटक असतात.

मुद्दे	प्राथमिक बाजार	दुय्यम बाजार
४) मध्यस्थ	या बाजारात भाग विमेकरी मध्यस्थ म्हणून असतात.	या बाजारात प्रतिभूतीचे दलाल मध्यस्थ म्हणून काम पाहतात.
५) प्रतिभूतीचे मूल्य	प्राथमिक बाजारात कंपनीने ठरविल्याप्रमाणे प्रतिभूतीचे मूल्य निश्चित होते.	दुय्यम बाजारात मागणी व पुरवठा यानुसार प्रतिभूतीच्या किमतीत चढ-उतार होत असतात.

सारांश

• वित्तीय बाजार

वित्तीय बाजार म्हणजे असा बाजार ज्यामध्ये लोक आर्थिक प्रतिभूती आणि डेरिव्हेटिव्हजचा कमी व्यवहार खर्चाने (transaction cost) व्यापार करतात.

• वित्तीय बाजाराची कार्ये

१) संसाधनाचे हस्तांतरण	२) उत्पादनक्षम वापर
३) उत्पन्नात वाढ	४) भांडवल उभारणी
५) किंमत निर्धारण	६) विक्री यंत्रणा
७) निधीस गतिशीलता	८) तरलता
९) सुलभ प्रवेश	१०) औद्योगिक विकास

• नाणे बाजार :

नाणे बाजार हे अल्प मुदतीचे बाजार म्हणून ओळखले जाते. असा बाजार ज्यामध्ये अल्प मुदतीसाठी कर्ज दिले आणि घेतले जाते. ज्याची मुदत १ दिवस ते १ वर्ष असू शकते.

• भांडवल बाजार :

भांडवल बाजार म्हणजे असा बाजार ज्यामध्ये व्यवसायिक उपक्रमासाठी आवश्यक असलेले दीर्घ मुदतीचे भांडवल दिले किंवा घेतले जाते. वित्तीय मालमत्ता ज्याचा दीर्घ किंवा अनिश्चित कालावधी असतो असे व्यवहार भांडवल बाजारात करतात.

• प्राथमिक बाजार :

प्राथमिक बाजार हा भांडवल बाजाराचा महत्त्वाचा प्रकार आहे यास नवीन प्रतिभूती विक्री बाजार म्हणूनही ओळखले जाते.

• दुय्यम बाजार :

साधारणतः दुय्यम बाजार हा भाग बाजार म्हणून ओळखला जातो. येथे गुंतवणूकदाराद्वारे विद्यमान प्रतिभूतीची खरेदी किंवा विक्री केली जाते.

स्वाध्याय

प्र.क्र. १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) वित्तीय बाजार असा बाजार आहे ज्यामध्ये लोक आणि डेरिव्हेटिव्हजचा कमी व्यवहार किमतीवर व्यापार करतात.
- अ) सोने ब) वित्तीय प्रतिभूती क) वस्तू
- २) व्यापारी बँक व्यापारी विपत्र स्वीकारते यास म्हणतात.
- अ) राजकोष पत्र ब) व्यावसायिक विपत्र क) व्यापारी पतपत्र

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) राजकोषपत्रे, भाग, ठेव प्रमाणपत्रे.
- २) नंतरची सार्वजनिक विक्री, खाजगीरित्या विक्री, व्यापारी पतपत्र.
- ३) नवीन विक्री बाजार, कॉल मनी मार्केट, दुय्यम बाजार.

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) नाणेबाजार हा मुदतीसाठी निधी देणे आणि कर्ज घेण्यासाठीची बाजारपेठ आहे.
- २) जेव्हा व्यापारी विपत्र व्यापारी बँकेद्वारे स्वीकारले जाते तेव्हा ते म्हणून ओळखले जाते.
- ३) व्यावसायिक बँकेने जारी केलेली असुरक्षित वचनचिठ्ठी म्हणजेच होय.
- ४) बाजारात नवीन भाग व नवीन कर्जरोखे इत्यादि प्रतिभूतींची विक्री होते.
- ५) भांडवल बाजारात वर्षपेक्षा जास्त मुदतीच्या वित्तीय साधनांचा व्यापार केला जातो.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	नाणे बाजार	१)
ब)	शून्य जोखमीचे बंधपत्र	२)
क)	३)	भांडवल बाजार
ड)	४)	दुय्यम बाजार

(अस्तित्वात असलेल्या प्रतिभूतींची पुनर्विक्री, राजकोषपत्रे, दीर्घकालिन निधी, अल्प मुदतीचे निधी)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) वित्तीय बाजार म्हणजे काय?
- २) कॉल मनी बाजार म्हणजे काय?
- ३) ठेव प्रमाणपत्र म्हणजे काय?
- ४) व्यापारी विपत्र म्हणजे काय?
- ५) नवीन विक्री बाजार म्हणजे काय?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) अस्तित्वात असलेल्या प्रतिभूतींच्या पुनर्विक्रीचा व्यवहार प्राथमिक बाजारात केला जातो.
- २) दुय्यम बाजारात कंपनी जनतेला प्रथमतः नवीन भागांची विक्री करते.
- ३) नाणे बाजारात एका वर्षपेक्षा जास्त मुदतीच्या वित्तीय साधनांचा व्यापार केला जातो.
- ४) वित्तीय बाजाराचे मुख्यतः भांडवल बाजार आणि कॉल मनी मार्केट यामध्ये वर्गीकरण केले जाते.

प्र.क्र. २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

१) वित्तीय बाजार	२) भांडवल बाजार
३) नाणे बाजार	४) कॉल मनी बाजार
५) राजकोष पत्रे	६) व्यापारी विपत्र
७) पुनखरेदी करार	८) प्राथमिक बाजार
९) दुय्यम बाजार	

प्र.क्र. ३) खालील घटना/परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) जॉय कं.लि. ही नव्याने स्थापन झालेली कंपनी आहे. जिला प्रथमच भांडवल उभारणीसाठी समहक्क भागाची विक्री करावयाची आहे.
 - अ) भाग विक्रीसाठी प्राथमिक बाजारात का दुय्यम बाजारात जावे लागेल ?
 - ब) सार्वजनिक भाग विक्री की हक्क भाग विक्री म्हणून भाग विक्रीचे आवाहन करता येईल ?
 - क) जॉय कं. लि. ने समहक्क भाग विक्री केली तर त्यास काय म्हणता येईल-प्राथमिक भाग विक्री का पुढील/नंतरची दुय्यम भाग विक्री ?
- २) श्री. क्ष हे पी.क्यु.आर कं.लि.चे मुख्य वित्त अधिकारी आहेत. जी बांधकाम व्यवसायातील नामांकित कंपनी आहे. अनेकदा श्री. क्ष यांना कमी कालावधीसाठी कंपनीच्या अतिरिक्त निधीची गुंतवणूक करण्याचा निर्णय घ्यावा लागतो आणि कधी कधी कमी कालावधीसाठी निधी कसा उभा करायचा हे देखील ठरवावे लागते.
 - अ) समजा श्री क्ष यांना कंपनीच्या वतीने कमी कालावधीसाठी ५ लाख रुपयांची गुंतवणूक करावयाची आहे तर ते समहक्क भागामध्ये गुंतवणूक करतील की ठेव प्रमाणपत्रामध्ये गुंतवणूक करतील ?
 - ब) कंपनीकडे असलेली शिल्लक रक्कम कंपनीला गुंतवणूक करायची आहे. ती रक्कम कंपनीला ४ महिन्यात परत पाहिजे तर कंपनी राजकोष पत्रामध्ये गुंतवणूक करेल की सरकारी प्रतिभूतीमध्ये गुंतवणूक करेल ?
 - क) कंपनी ठेव प्रमाणपत्र विक्री करू शकते का ?

प्र.क्र. ४) फरक स्पष्ट करा.

- १) प्राथमिक बाजार आणि दुय्यम बाजार
- २) नाणे बाजार आणि भांडवल बाजार

प्र.क्र. ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) वित्तीय बाजाराची कोणतीही चार कार्ये विशद करा.
- २) नाणे बाजाराची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये विशद करा.
- ३) भांडवल बाजाराची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये विशद करा.
- ४) नाणे बाजारातील कोणतीही चार साधने स्पष्ट करा.

प्र.क्र. ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) गुंतवणूकदार आणि कर्जदार यांच्यातील वित्तीय बाजारपेठ हा दुवा आहे.
- २) नाणे बाजारामध्ये विविध साधनांद्वारे अल्प मुदतीसाठी वित्त उपलब्ध केले जाते.
- ३) भांडवल बाजार व्यवसाय क्षेत्रासाठी उपयुक्त आहे.
- ४) नाणे बाजारात विविध भागीदार समाविष्ट असतात.

प्र.क्र. ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) वित्तीय बाजाराची कार्ये स्पष्ट करा.
- २) नाणे बाजारातील साधने विशद करा.
- ३) भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये विशद करा.

